

Василије М. КУСОВАЦ

НАТАЛИТЕТ У ЦРНОЈ ГОРИ У СВЈЕТЛУ СТРУКТУРНИХ И ДРУГИХ ПРОМЈЕНА ПОСЛИЈЕ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Историјско-традиционалне димнзије репродукције становништва и рађања су библијска категорија. У почетку Господ је казао првим људима: “И створи Бог човјека по обичају своме, мушко и женско, створи их... благослови их Бог и рече им: Рађајте се и множите се и напуните земљу и владајте њоме...”¹

У Максимама египатског писања Анија је записао: “Узми жену док си млад, она ће донијети твог сина на свијет. Нека ти рађа док си млад. Мудро је правити дјецу, срећан је човјек чија је породица бројна.”²

Историјски фактори на тлу Црне Горе ће овој области људског живљења дати посебне димензије, које ће нагонску тежњу човјека за самоодржањем и продужењем врсте трансформисати у тежњу породице, братства и племена. Разлике у култури појединих дјелова у прошлости Црне Горе нијесу имале утицаја на ту нагонску тежњу, па је двоженство и “отпуст жене” из “безђетног брака” у старој Црној Гори сматран нормалном појавом, а у Боки Которској по ријечима С. Накићеновића: “Мно-

---

¹ Прва књига Мојсијева, гл.1,27-28; гл.2,18,23-24

² Др Душан Оташевић, *Жена у дрвним цивилизацијама*, Побједа, 6. Фебруар 2003, 21

го љубе и желе да имају дјецу, зато и муж жену нероткињу слабо гледа.”³

И здравице у свадбеним обичајима биле су репродуктивно инспиративне. Вук Караџић је записао “добру молитву”, која се изговарала прије него сватови устану да воде младу, са нагласком за пород од “...девет синова и десету кћерцу за милост...”⁴ а С. Накићеновић благослове: “...колико је на мајолики шари, толико ти Бог дао снахи; колико је на њој писми, толико ти Бог дао сини...”⁵ Историјски положај Црне Горе је био разлог да све здравице буду са нагласком да им млада “напуни кућу мушке дјеце”. Отуда и клетва од које се у Црној Гори језимо: “Главе мушке не копа од пушке”. Ратови, епидемије заразних болести, гладне године, економске миграције итд. били су праћени губитком људства и били су један од разлога високе родности жена у Црној Гори, као компензирајућим фактором. Рађање је било “понос и дика” породице, братства и племена.⁶

Ј. Ердѣљановић је почетком XX вијека забиљежио да у Братоножићима “из сваког брака... долази просјечно око седморо дјеце”⁷, а П. Мијовић наводи примјер “из једног малог засеока у Горњој Црмници” средином тридесетих година прошлога вијека, који броји свега тридесетак кућа, да је 17 удатих жена имало 89 живорођене дјеце, тј. 5,23 по једној жени. Оне су имале укупно 105 трудноћа, односно 6,17 по једној удатој жени.⁸

По нашим истраживањима прије двадесетак година, у Бајицама, приградском насељу Цетиња (обрађено 29 “кућа”), од поткрај XIX вијека па до Другог свјетског рата, било је укупно 217 дјеце, односно 7,48 по једној мајци. Истим истраживањем у Бијелој (Бока Которска) и околини, на 21 брак било је 5,47 дјетета по браку, у неколико села Катунске нахије 3,1 дијете по браку итд. Екстремно висока родност памтила се у позитивном кон

³ Кусовац, В., *Здравствена заштитна жена у Црној Гори*, Унивекс, Никшић и Медицинска књига Београд (Цетиње: Обод), 1994, 62

⁴ Караџић В., *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1953, 115

⁵ Накићеновић С., *Бока антропогеографска ситуација*. Из Етнографског зборника, књ. XX, Београд, 1913.

⁶ Мијовић П., *Побачај на селу у Црној Гори*, Социјално-медицински поглед, Београд, 1940, 118.

⁷ Ердѣљановић Ј., *Братоножићи, њихове у црногорским брдима*, Етнографски зборник, VI, Београд, 1909, 515, 516.

⁸ Мијовић П., Н Д, 125

тексту. Тако нам је, прије више од десет година, сада покојна Гроздана Миљић, из села Луке, племе Шаранци у Дурмиторском срезу, дала податке о неколико жена из њеног краја са 17-оро дјеце и ћерки једне од њих са 16 порођаја послје Другог свјетског рата.⁹

Поред историјско-традиционалних фактора, на високу родност жена у прошлости Црне Горе од не малог значаја био је и друштвени положај жена, кроз њихово школовање и образовање. Код првих грађанских школа а и касније у развоју школства у Црној Гори, приоритет су имала мушка дјеца. Тако је Живко Драговић (1856-1928), “један од заслужнијих и запаженијих просвјетних радника...” уочио тај проблем и указао да “потребују женски ђаци”¹⁰. Такав однос према школовању женске дјеце наставља се све до иза Другог свјетског рата. Историчар Ђоко Пејовић записао је да је “школске 1939/40, године било 440 основних виших школа са 863 одјељења и 37.620 ученика”, од којих мушких 22.507 и женских 15.113. Од школске 1919/20 до 1940/41, гимназију у Подгорици завршило је 1.072 ученика, од којих само 100 ученица, а у Учитељским школама у Црној Гори (Беране, Даниловград и Цетиње) школске 1923/24. године од 436 ученика, ученица је било свега 60.¹¹ Резултат таквог односа у прошлости Црне Горе је и цитат из књиге “Путовања по словенским земљама Турске у Европи”, које су штампале у Лондону Аделина Павлија Ирби и њена пријатељица Макензи након посјете Црној Гори 1862. године. Тај цитат је користио и свом раду М. Протић са сарадницима и он гласи: “Жене из народа су застале на најнижем степену и овај мрак и незнање представља главну сметњу прогресу.”¹² “Из таквих односа и положаја жене у прошлости Црне Горе, њеног школовања и образовања, једним дијелом проистацала је и висока родност жене.

---

⁹ Кусовац В., Н Д, 18

¹⁰ “Побједа”, *Пошребују женски ђаци*, Из живота и рада Живка Драговића, недјеља, 4. март 1984, 13

¹¹ Пејовић Ђ., *Просвјетни и културни рад у Црној Гори, 1918-1941*, Историјски институт СР Црне Горе, “Обод” Цетиње, 1982, 2.

¹² Протић М., Павловић Б., *Медицинска помоћ енглеских и америчких мисија Црној Гори*, Зборник радова XIV научног састанка, Научно друштво за историју здравствене културе Југославије, Будва, 1974, 106, 107.

Демографска мисао у прошлости била је и у ријечима Петра II Петровића Његоша: "... затријеће сјеме у одиву."¹³

Трагом неких испитивања у развијеним земљама о узроцима опадања наталитета, подстакнути смо да у оквиру тематике овог научног скупа аналитички одредимо неке дјелове тих узорака на ту појаву у Црној Гори. Како је Црна Гора позната кроз историју као турбулентно подручје са честим ратовањима без могућности за социјално-економске, културолошке, образовне и друге просперитете, а неправичним губитком државности и националног идентитета послје тих ратова, доведена у позицију зависности и запостављености послје 1918. године, то ће тек са пуним замахом развоја и отклањањем историјских неправди у току и послје Другог свјетског рата, бити отворен простор за структурне и друге промјене од значаја и утицаја на репродукцију становништва. У том периоду "промене у социјалној средини; све већа диверзификација човекове средине; пораст човекове индивидуалности: његово настојање за бољим животом; запошљавање жена; настојање да се деци обезбеди сигурнија и боља будућност, итд."¹⁴, означени у неким истраживањима узроком опадања фертилитета, нашли су потврду у кретању становништва у Црној Гори послје Другог свјетског рата. Узроци су многобројни и многозначајни, представљају дуг процес са одразом на демографска кретања, зато смо у нашим аналитичким праћењима узрока и појава у Црној Гори, с обзиром на њихову широку палету, издвојили само неке од њих. Ово тим прије што нас је рат и насљеђе претходног периода развојне стагнације ставили у неким сегментима практично у стартну позицију.

Од 1921. до 2001. године, становништво Црне Горе увећало се за 350.854¹⁵ становника, с тим што је оно било различито у појединим периодима.

¹³ Кусовац В., У Зборнику радова на тему "Перспективе Црне Горе у савременом процесима", Републички савјет за развој, Титоград, децембар 1991, 131.

¹⁴ Брезник Д., *Демографија, анализа, методи и модели*, Научна књига, Београд, 1980, 49.

¹⁵ Статистички годишњаци СР ЦГ и РЦГ, 1974, 1987. и 2003.

Табела 1.
Становништво по појесима од 1921. до 2001. у Црној Гори

Година	Укупан број становника
1921.	311.341
1931.	360.044
1948.	377.198
1953.	419.873
1961.	471.894
1971.	529.604
1981.	584.310
1991.	615.035
2001.	662.195

Статистички годишњак Републике Црне Горе 1992, Подгорица, децембар 1992, 65; Статистички годишњак 2003, Република Црна Гора, Подгорица, децембар 2003, 45, 46

Највећи годишњи пораст забиљежен између два послијератна пописа (1948. и 1953), када је стопа природног прираштаја била око 22, стопа наталитета 32, а стопа смртности око 9¹⁶, и износио је око 8.000. С обзиром на развој узрока послје тог периода, наталитет је почео да опада, све до данашњих дана, с тим што су се узроци посљедњу деценију и по, усљед политичких и систематских турбуленција, с обзиром на социјално-економско стање, психологију живљења, у народу речено “преживљавања” и са елементима социјалног раслојавања, толико умножили и усложнили, да су попримили призив ломова личности, породица и друштва” чији ће демографски резултати бити добро читани и анализирани у наредним деценијама.

У нашим аналитичким посматрањима пратили смо кретање неписмености, школске спреме, пољопривредног становништва, миграција из села у град и њихових утицаја на еманципацију популације, посебно женске, са посљедичним падом наталитета.

Неписменост, као један од елементарних изражаја просвијешћености, односно непросвијешћености, популације на једном простору, била је један од фактора високе родности у прошлости. Послје Другог свјетског рата, она је у Црној Гори била на до-

¹⁶ Ибидем

ста високом нивоу. Око четвртине становништва преко девет, односно 10 година било је неписмено. Борба против неписмености почињала је још у току рата преко аналфабетких течајева на слободној територији, а завршетком рата и са отварањем школа и других институција за описмењавање и школовање. На табели 2 приказан је однос процента неписмених и стопе рађања од 1948. до данашњих дана.

Табела 2.
Неписмено становништво и најалијетет у Црној Гори

Година пописа	Укупан број становника	Становника са 10 и више година		Неписмено становништво		Живорођени на 1000 становника
1948.*	377.198	281.137	74,53%	74.249	26,41%	30,6
1953.	419.873	318.579	75,87%	96.012	30,13%	33,05
1961.	471.894	352.049	74,60%	76.368	21,69%	27,4
1971.	529.604	418.177	78,96%	69.805	16,69%	20,5
1981.	584.310	477.077	81,64%	44.633	9,35%	17,6
1991.	616.632	511.914	83,23%	30.443	5,94%	15,6

* 9 и више година

Пораст писмености, односно смањење учешћа неписмених у структури становништва, био је повећан смањењем живорођених на 1000 становника. Тако је највише живорођених било 1953. године, када је забиљежен и највећи проценат неписменог становништва.

У структури неписмених доминантно мјесто припадало је особама женског пола, односно неписменост је остајала њихова "привилегија". И поред укупног пада неписмених особа са 26,41% у 1948. на свега 5,94% у 1991. години, у полној структури неписмених особа у Црној Гори 1991. године 82,83% су особе женског пола. Тај однос је приказан на табели 3.

Табела 3.
Неписмено становништво у Црној Гори према полу

Година пописа	Становништво 10 и више година		Неписмено становништво				Укупно	
			М		Ж			
1948.*	281.137	74,53%	17.154	23,91%	56.495	76,88%	74.249	26,41%
1953.	318.579	75,87%	20.939	21,80%	75.073	78,19%	96.012	30,13%
1961.	352.049	76,60%	15.185	19,88%	61.183	80,11%	76.368	21,69%
1971.	418.177	78,96%	14.405	20,63%	55.400	79,36%	69.805	16,69%
1981.	477.077	81,64%	7.928	17,76%	36.705	82,23%	44.633	9,35%
1991.	511.914	83,23%	5.226	17,16%	25.217	82,83%	30.443	5,94%

* 9 и више година

Исту ситуацију имамо и са односом школске спреме и наталитета. Пораст броја особа са школском спремом, односно смањење процента “без школске спреме”, био је праћен падом стопе рађања са 27,4 у 1961. на 15,6 живорођених на 1.000 у 1991. години. Стопа 27,4 живорођених праћена је са учешћем 36,30% лица “без школске спреме” у 1961. а 15,6 са 8,86% у 1991. години (табела 4).

Табела 4.
Становништво без школске спреме у Црној Гори

Година пописа	Укупан број становника	Становника са 10 и више година*	Становништво без школске спреме	Живорођени на 1000 становника
1961.	471.894	352.049	127.798	27,4
1971.	529.604	418.177	108.088	20,5
1981.	584.310	423.763	58.764	17,6
1991.	615.035	459.577	40.724	15,6

* за 1981. и 1991. годину 15 и више година

У послеријатном периоду долази до развоја свих нивоа школовања. И високо школство показује велики развој са захватом и женске популације. И та појава је послје Другог свјетског рата била праћена падом стопе рађања. Тако нам проценат са фа-

култетима и академијама расте од 0,22% у 1984. на 3,82% у 1991. години, с тим што је у полној структури забиљежен пораст особа женског пола са 12,6% у 1948. на 38,56% у 1991 години. Ови односи су приказани на табели 5.

Табела 5.
Лица са факултетима и академијама

Година пописа	Ук. број лица са фак. и акад.	% од ук. броја становника	Мушки	%	Женски	%
1948.*	837	0,22	736	87,93	101	12,06
1961.**	2.695	0,76	2.251	83,52	444	16,47
1971.	5.794	1,38	4.671	80,06	1.123	19,39
1981.***	13.846	3,26	9.870	71,28	3.976	28,71
1991.	17.559	3,82	10.787	61,43	6.772	38,56

* на укупан број становника; ** на лица преко 10 година; *** на лица преко 5 година

Послијератни развој изражен индустријализацијом и урбанизацијом био је праћен смањењем учешћа пољопривредног становништва у укупном. Долази до напуштања села и досељавања у градове и вароши, чиме се усложњава социјално-економска ситуација појединаца и породица, а као резултат тога напуштају се рурални погледи на број дјеце. Неријешено питање смјештаја, односно довођења у статус подстанара ионако слабом стамбеном фонду вароши и градова у Црној Гори послје Другог свјетског рата, још више слаби њихов социјално-економски статус. Из позиције равнотеже између породичних потреба и производних могућности на селу, породице долазе у статус сиромашних досељеника, који им мијења и животну филозофију. Због тога долази до појаве полутанства: једном ногом на селу а другом у граду, или запослени у граду а породица на селу. Смањење учешћа пољопривредног у укупном становништву послје другог свјетског рата било је веома убрзано. Од 72% пољопривредног становништва у 1948. тај проценат пада на свега 7% у 1991. години (табела 6).

Табела 6.

Пољопривредно становништво и наталитет у Црној Гори

Година пописа	Укупан број становника	Пољопривредно становништво	%	Живорођени на 1000 становника
1948.	377.189		72,0	30,6
1953.	419.873		61,6	33,05
1961.	471.894	221.350	46,9	27,4
1971.	529.604	185.531	35,0	20,5
1981.	584.310	76.224	13,0	17,6
1991.	615.035	44.033	7,0	15,6

Из табеле се види да је Црна Гора у послјератни развој ушла са свим карактеристикама аграрног подручја, али и са убрзаним процесом деаграризације са свим његовим посљедицама.

Кретање становништва са села у градове и вароши у Црној Гори приказан је на табели 7.

Табела 7.

Број градског и сеоског становништва

Година	1953.	1961.	1971.	1981.*
Градско становништво	89.000	130.000	349.000	296.252
Сеоско становништво	331.000	342.000	181.000	288.058

* Подаци након миграције насеља на основу јавних аката друштвено-политичких заједница

Упоредо са смањењем сеоског становништва расло је градско, тако да је осамдесетих година прошлог вијека однос био изједначен, са тенденцијом и даљег напуштања села.

Разлог напуштања села и одласка у градове и вароши било је запошљавање. Оно је било врло интензивно и у привреди и ван-привреди, тако да се број запослених креће од 38.127 у 1954. до

142.856 у 1991. години. Повећање је износило 104.729 запослених. На табели 8. приказано је кретање запослености у Црној Гори после Другог свјетског рата.

Табела 8.
Запослени у Црној Гори

Година	1954.	1983.	1991.
Запослени у привреди	28.057	119.730	112.674
Код установа на буџету и самофинансирању*	10.070	28.373	30.182
УКУПНО	38.127	148.103	142.856

* за 1983. и 1991 у "ванпривреди" Статистички годишњаци СРЦГ, 1995, сир. 67,71; 1985, сир. 288; 1992, сир 84

Напуштање села и одлазак у градове мијењао је и социјално-економску ситуацију и образовну структуру тих лица, односно психологију живљења породице. Под утицајем тих фактора "долази до структуралних и садржинских трансформација брака и породице, чиме се мијења и положај жене. Овај процес захвата прво и интензивније урбане средине, масовним запошљавањем младих са села у граду, он се преноси и на руралне"¹⁷. Некадашње "велике породице" (задружне куће, кућне заједнице) прелазе у мање са тенденцијом не само квантитативног сужавања броја њених чланова, већ и за квалитативне промјене "у односима између родитеља и дјеце, мужа и жене"¹⁸ те промјене у животу и развоју породице нијесу мимоишле ни стопу наталитета.

Промјене у образовној структури становништва, почев од смањења неписмености, отварања школа свих профила, факултета и академија, уз широко стварање могућности за школовање, те и промјене у структури становништва напуштањем руралних и насељавањем у урбане средине са масовним запошљавањем, одиграли су врло позитивну улогу у еманципацији, по-

¹⁷ Кусовац В., Н Д, 22.

¹⁸ Вујачић В., Трансформација патријархалне породице у Црној Гори, Слово љубве, Београд, 1977, 134

себно женске популације. Положај жене се корјенито измије-нио-она није више “машина за рађање” већ је прихватила планирање породице као изазов времена и прилика. Скинула је вео стида са трудноће и акта рађања, користећи све видове здравствене заштите у трудноћи и порођају, управо, прати сва достигнућа у организацији здравствене службе и заштите. Еманципованост жене изражена је и коришћењем стручне помоћи у порођају, посебно коришћењем и адекватних здравствених установа, како је приказано на табели 9.

Табела 9.
Рађање према мјесту порођаја и стручној помоћи

Година	1953.	1963.	1971.	1981.	1991.	2001.
Укупно порођаја	13.969	13.027	10.866	10.335	9.650	8.884
У здравственој установи	3.293 23,57%	6.706 51,5%	7.372 67,8%	9.622 94%	9.310 96,5%	8.624 97,1%
Без стручне помоћи	9.936 71,13%	6.115 46,9%	2.810 25,9%	568 6,0%	340 3,5%	42 0,5%

Резултат еманципације у овом сегменту живљења је и податак да се 2001. године 99,5% породиља порађало уз стручну помоћ, односно 97,1% у здравственим установама. Организација здравствене службе у Црној Гори, посебно за заштиту мајке и дјетета, била је адеквативна и потребама и еманципацији, а и сама је својом разуђеношћу доприносила убрзаној еманципацији.

Најбоља илустрација еманципације послје Другог свјетског рата је развој односа према акту рађања у рођајском крају. До 1957. године, када је у Рођајама отворено ванболничко породилиште, порођаји су се обављали домицилно, углавном без стручне помоћи, сем у градском насељу, које од 1956. при здравственој станици има сталну школовану бабицу. Са отварањем ванболничког породилишта стално се повећавао проценат порођаја у њему, од 12,95% у 1964. до 88,24% у 1982. години.¹⁹ Давно су иза нас времена о којима је Заим Адемовић, књижевник из

¹⁹ Кусовац В., Н Д, 276,277

Рожаја, у свом дјелу написао: “Док је Дино учитељевао у Селиштима, десило се неколико случајева да су породиље умирале. По схватањима ових људи срамота је било да жена роди негдје у соби. Зато би жене, када би осјетиле наступ порођаја, излазиле да се породе негдје у штали, у подрму...”²⁰ Од 1975. године Дом здравља, односно Ванболничко породилиште у Рожајама има сталног специјалисту гинекологије и акушерства. Та част, те већ доста давне 1975. године, да руководи здравственом заштитом жена у рожајском крају припала је др Абдулаху Калачу, родом из Калача код Рожаја.

Биолошка снага популације одољела је свим турбуленцијама и искушењима на просторима Црне Горе у прошлости. Рачунамо да ће и у наредним временима истом снагом и осмишљеном популационом политиком државе обезбјеђивати потребно обнављање становништва. Развој и еманципација морају наћи своју равнотежу. На овом плану, држава не смије бити само декларативна, већ својом темељном организацијом услова живота и рада својих грађана стимулативна на исказивање њихове биолошке снаге. Држава се не смије задовољавати само патриотским вапајем и стиховима Алексе Шантића: “остајте овдје, сунце туђег неба неће вас гријат” ко што ово грије...”. Савремени млади човјек, за исказивање своје биолошке моћи тражи нешто више од сунца.

---

²⁰ Адамовић З., *Дуг завичају*, Пљевља, 1982, 36, 37.

Vasilije M. KUSOVAC

BIRTH-RATE IN MONTENEGRO IN THE LIGHT OF STRUCTURAL AND OTHER CHANGES AFTER WORLD WAR II

Summary

After a glance at historical and traditional aspects of the reproduction of the population with a special emphasis on the territory of Montenegro in the past, the author points to the impact of structural and other changes occurring after World War II in the birth-rate through their analytical description. Using the data collected at censuses held in Montenegro from 1948. to 2001, he analyses the trends referring to illiteracy, education, rural population, employment, migration from the country to the city as well as their influence on women-s emancipation and family in general and, consequently, on birth-rate.

In this period illiteracy dropped from 26.41% in 1948 to 5.94% in 1991, whereas the percentage of persons with no education varied from 36.30 in 1961 to 8.86 in 1991. The same period saw a decrease in birth-rate from the maximum 33.05% in 1953 to 15.6 in 1991. This phenomenon was not unaffected by the increase in the number of persons with university degrees (faculties and academies). The percentage of people with university degrees ranges from 0.22 in 1948 to 3.82 in 1991, with a remarkable increase in the number of female population.

The fall of the birth-rate in this period was also influenced by the reduction of the percentage of rural population in the total number of inhabitants. this reduction went from 72% in 1948 to the mere 7% in 1991. The reason for the reduction was the people-s tendency to leave the country and settle in the towns for employment. The number of employed persons in this period grew from 38.127 in 1954 to 142.856 in 1991 and the number of city population from 89.000 in 1953 to 296.252 in 1981.

The structural and other changes after the Second World War had an impact on the social and economic position of family, its emanci-

pation and transformation, the psychology of living and breaking from the patriarchal view of the number of children. The altered position of woman and her emancipation also affected her attitude towards pregnancy and birth. The use of expert help at delivery grew from 28,87% in 1953 to 99,5% in 2001, out of which 97,1% took place in a health-care centre.

The author illustrated his thesis by an example referring to the development of this area of living in the region od Rožaje, one of the most neglected and distant parts of Montenegro immediately after World War II. In 1957 a Maternity Hospital was opened in the town of Rožaje, and in 1975 it employed the first specialist in gynaecology and obstetrics, Dr Abdulah Kalač. As early as in 1982, 88,24% of the total number of births in this town took place in the Maternity Hospital.